

* سعادت علی شاقب
** نجمہ احمد دین

مولوی محمد مسلم دیاں گلزاراں دے فنی گن

Abstract:

Gulzar is a literary genre of Punjabi language. In this genre poet present na'at and biographies of other prophets. Molvi Muhammad Muslim is founder poet of this genre in Punjabi literature. He wrote "Ajaib-ul-Qasis" and divided it into four parts; 1 "Gulzar-e-Adam" 2 "Gulzar-e-Musa" 3 "Gulzar-e-Sikandri" 4 "Gulzar-e-Muhammdi". All critics admire that this Gulzar is a great capital of Punjabi language and literature. As a poet Molvi Muhammad Muslim presents many technical expertise in his book. In this article the researcher discussed the doctrine of Gulzars and found the technical beauties of Gulzars.

Keywords: Literary, Molvi Muhammad Muslim, Founder, Gulzar-e-Adam, Gulzar-e-Musa, Gulzar-e-Sikandri, Gulzar-e-Muhammdi.

پنجابی زبان دے دینی ادب دا بھنڈارا اُتنا ہی بھرواں ہے جتنا اوس دے کلاسیک تے صوفی ورثے دا۔ ’گلزاراں‘ دا تعلق ایسے امیر ورثے نال ہے جس دے موڈھی مولوی محمد مسلم نیں۔ برصغیر وچ دینی خانوادے نال تعلق رکھن والے مولوی محمد عظیم دے سپتر مولوی محمد مسلم ہوئے نیں۔ آپ پنجابی وچ گلزار نامے دی ابتدا کرن والے مہان کوی نیں۔ آپ 1805ء نوں لدھیانے وچ پیدا ہوئے۔⁽¹⁾ ایم اشرف نے مولوی صاحب دا جنم ورہاتے 1805ء ای لکھیا اے پر اوہناں دی جنم تھاں نال اختلاف کردیاں لدھیانے دی تھاویں پٹیا لہ دسیا اے۔⁽²⁾

مولوی محمد مسلم ہوراں مذہبی دینی تعلیم اپنے والد صاحب توں ای حاصل کیتی تے عربی فارسی وچ چنگی مہارت پا کے مسجد وچ بچیاں نوں پڑھان لگ پئے۔ کجھ عرصہ جالندھر دے لاگے اک پنڈ کلیان پور وچ رہے۔ فیر 1830ء وچ جالندھر توں دو میل دور اک پنڈ گھڑا گھڑولی چلے گئے، استھتھے کجھ

زمین خرید کے واہی بیچی داکم چھوہ دتا۔ 1847ء وچ زمین سرکار نوں دے کے جالندھر چھاؤنی وچ نوکری کر لئی۔ اوتھے دل نہ لگاتے تھوڑے چر پچھوں نوکری چھڈ کے جالندھر دے شیخان بازار وچ کتاباں دی دوکان کھول لئی۔ اتھے اک مسجد دی امامت وی کرن لگ پئے۔ انج باقی حیاتی اتھے دین دی خدمت کر دیاں گزار دتی۔⁽³⁾

مولوی محمد مسلم دے والد مولوی محمد عظیم آپوں اک علم دار انسان سن۔ اوہ لدھیانے وچ قاضی القضاة دے عہدے تے فائز رہے سن۔ اوہناں دی وفات اتھے ای ہوئی۔ 1857ء دی جنگ آزادی توں بعد دے تلخ حالات پاروں اوہناں دے پتر مولوی محمد مسلم تے مولوی محمد اسماعیل ایتھوں ہجرت کر کے موضع گڑھا جالندھر چھاؤنی منتقل ہو گئے سن۔⁽⁴⁾

شاید ایہدی وجہ ایہ وی ہووے کہ مولوی مسلم دی شادی موضع گڑھا وچ ہوئی سی چنانچہ پروفیسر ایم اشرف لکھدے نیں:

”ویاہ جالندھر دے اک ارائیں گھرانے وچ ہو یا۔ سسرال اوہناں نوں جالندھر

توں دو میل دے فاصلے تے پنڈھ گڑھا وچ لے آئے۔“⁽⁵⁾

دین دی تبلیغ، بالاں نوں قرآن و حدیث دی تعلیم، لوکائی نال بھلیائی تے پنجابی زبان و ادب دی خدمت کرن والے ایہ مہان شاعر 75 سال دی عمر وچ 1880ء نوں موضع گڑھا وچ اپنے خالق نال جالے۔ آپ نوں گڑھا وچ ای دفن کیتا گیا۔⁽⁶⁾

گلزار دالفظی مطلب باغ اے۔ مولوی صاحب نے ایس ناں نوں منگھ رکھ کے انبیائے کرام دے حالات نوں بڑی تفصیل نال بیان کیتا اے۔ عجائب القصاص ناں دی کتاب دے اوہناں نے چار حصے کیتے۔ ایہناں چار کتاباں دے ناں انج نیں: گلزار آدم، گلزار موسیٰ، گلزار سکندری تے گلزار محمدی۔ گلزار آدم وچ حضرت آدم توں لے کے حضرت شعیب دیاں حیاتیات اُتے چانن پایا گیا اے۔ گلزار موسیٰ وچ حضرت موسیٰ دی حیاتی تے اوہناں دی تبلیغ بارے دسیا گیا اے۔ گلزار سکندری وچ معروف فاتح سکندر یونانی بارے دس پائی گئی اے تے گلزار محمدی وچ نبی آخر الزماں حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم دی حیاتی تے آپ دی تبلیغ دین اُتے کھل کے چانن پایا گیا اے۔ ایہ کتاب حضور صلی اللہ علیہ وسلم توں پہلے عرب دے حالات توں شروع ہو کے حضرت علی دی خلافت تک دے حالات سامنے لیاندی اے۔ آخر وچ حضور صلی اللہ علیہ وسلم دے نواسیاں حضرت امام حسن تے حضرت امام حسین دی حیاتی دا بیان وی شامل اے۔

مولوی محمد مسلم ہوراں اپنیاں گلزاراں نوں سدھے ساویں انداز وچ ایس خوبصورتی نال بیان کیتا کہ ایہ صنف یعنی پنجابی دی ہر من پیاری صنف بن گئی۔ مولوی صاحب توں بعد بہت سارے شاعراں نے گلزار شاعری کیتی تے نبیاں دے پوتر حالات ساڈے سامنے لیاندے۔ انج پنجابی وچ

سیکڑے شاعر گلزار ادب دے پیدا ہوئے۔ مولوی محمد مسلم ہوراں دی گلزار:

چکھے حمد خدائیدے نالے بعد دعا   حالت ایس کتاب دی دیواں کجھ سنا
 ہک دن دل وچ گزریا ایہہ خیال   ہندی وچ پیغمبراں دا میں کجھ آکھاں حال
 لے کے نام خدا دا پگڑی قلم دوات   لکھے جو اندر ایس دے صادق میں حالات
 حصے ایہدے چار میں کیجے جدا جدا   گلزار آدم اس نام ہے پہلی جلد سنا⁷
 ایتھے ایس مولوی صاحب دیاں گلزاراں وچ پائے جان والے فنی محاسن نوں سامنے لیان دی
 کوشش کراں گے۔

مولوی محمد مسلم ہوراں نے ”عجائب القصص“ وچ شعری محاسن نوں بھاریں اولیت نہیں دتی پر اوہناں نے ایہدا خیال ضرور رکھیا اے جیہڑا اوہناں دی قادر الکلامی دا منہ بولدا ثبوت اے۔ ایہہ چاہے شعوری طور تے چاہے لاشعوری طور تے ہو یا پر اوہناں دی شاعری وچ فنی محاسن بڑے خوبصورت انداز وچ ظاہر ہوئے۔ اوہناں نے اپنے کلام اندر تشبیہ، استعارہ، تلمیح، صنعت تکرار، صنعت تضاد، صنعت مترادف تے صنعت مراعاة النظر وغیرہ تھاں تھاں ورتیاں نیں تے ایہہ سبھی صنعتاں اوہناں دی شاعری نوں چار چن لاگنیاں نیں۔ حالانکہ مذہبی شاعری وچ ایہناں دی گنجائش گھٹ ہندی اے۔ کیوں جے مولوی ہوراں نے کوئی شاعری برائے شاعری نہیں سی کییتی۔ اوہناں دے سامنے تبلیغ اسلام تے اشاعت اسلام دا اک عظیم مقصد سی پر اوہناں نے شاعری نوں خشک تے واعظانہ ہون نہیں دتا۔ سگوں اوہناں دلچسپ بنایا اے۔ مندرجہ ذیل شعری محاسن اوہناں دے ہاں بے سوہنے انگ وچ ظاہر ہوئے نیں۔

تشبیہ:

دل ہے عورت وانگ نان پر ہے اوس مثال
 مریم وانگوں حاملہ نالے بکر کمال⁸

پھر نہ کوشش آیا وچ میدان دلیر
 فرنگی وانگوں لومبڑاں شاہ سکندر شیر⁹

نازک بدن گلاب تھیں آیا جیویں گلزار
 طوق گلے زنجیر تھیں ہن ہندی ہے یار¹⁰

ڈٹھا جا کے غار دے اندر اوس ظہور
 وچ اندھیرے چن جیون آیا اسدا نور¹¹

لاشاں اوپر زمین دے پیاں ہر ہر جا

چیونکر رُکھ کھجور دا پوے زمین تے ^{1 2}

پہلے شعر وچ بڑی نفاست نال دل نوں عورت نال تشبیہ دتی گئی اے پر عورت حضرت مریم ورگی پاکیزہ ہووے تاں گل بن دی اے۔ دو بے شعر وچ فرنگی نوں لومہڑ تے سکندر نوں شیر آکھیا۔ تیجے شعر وچ بدن نوں نازکی پاروں گلزار طرح آکھنا۔ انسان دے چہرے نوں جن نال تشبیہ دینا پرانی روایت اے تے دھرتی پنیاں لاشاں نوں ڈگیاں کھجوراں نال تشبیہ دینا نویکی مثال اے۔ اتھے مولوی محمد مسلم ہوراں تشبیہ دا سوہنا استعمال کیتا اے تے تشبیہ دا سوہنا جادو جگا کے اپنی شاعری نوں وی سوہنا تے من موہنا بنا دتا اے۔ تے ایہہ تشبیہاں اوہناں نے بھرتی نال خود نہیں گھڑیاں سگولیں ایہہ آپ مہارے آوندیاں گنیاں نیں تے ہوراں دے فنی کمال دا نمونہ بندیاں گنیاں نیں۔

استعارہ:

گُرز کسے دے ہتھ سی پاس کسے تلوار

ہتھ پھالے خون دے قبر تھیں انگیار

مالک نوں اس بات دا آیا نہ جواب

دل دے اندر اپنے ہو یا اوہ کباب ^{1 3}

دس فرشتہ آدمی پاہیں حور پری

تیرے دیکھن واسطے خلقت سب کھڑی ^{1 4}

اتھے مولوی صاحب نے تلواراں تے گُزراں نوں قبر دے شعلے آکھیا اے تے دو بے شعر وچ انسان نوں فرشتہ، حور تے پری نال استعارہ کیتا اے۔ جتھے وی مولوی محمد مسلم ہوراں نے استعارے کولوں کم لیا اے شعری دی معنویت ہور اگھڑ کے سامنے آئی اے تے مقصدیت وی مجروح نہیں ہوئی تے شعر وی خوبصورت اے۔ اوہناں دا استعاراتی نظام وی بڑا پاک صاف تے معنی خیز اے۔

صنعت تضاد:

کچھ نمونے صنعت تضاد دے ملاحظہ کرو:

میرے قلب سیاہ نوں کرتوں رب سفید

کریں نہیں درگاہ تھیں مینوں ناامید ^{1 5}

پاک نبی نوں رب نے اوپر عرش لیجا
دوزخ اتے بہشت بھی دتا سب ویکھا)) 16

ظاہر باطن تساندا دشمن ہے شیطان
ساتھ تساڑے کریگا ایہہ فریب عیاں)) 17

یار نہ کوئی اوسدا نہ رہیا غم خوار
دشمن سارے ہو گئے جو آہے سب یار)) 18

استھے پہلے شعروچ قلب سیاہ دے نال سفید والفظ تضاد دی سوہنی مثال اے۔ انج ای دو جے
شعروچ دوزخ تے بہشت، تیجے شعروچ ظاہر باطن تے اگلے شعروچ دشمن یار دی صنعت ورتوں وچ
لیاندی گئی اے۔

ایہہ فنی کاریگری یاں صنعت دا شاندار استعمال اے تے صنعت تضاد نے اک پاسے مولوی
محمد مسلم ہوراں دی فنی عظمت نوں اُجاگر کیتا اے تے دو جے پاسے پڑھن والے دی دلچسپی وچ وادھا
کیتا اے۔ ایہناں توں دکھ جیہڑیاں صنعتاں مولوی مسلم ہوراں دی شاعری وچ ظاہر ہوئیاں نیں
اوہناں دے کجھ نمونے پیش نیں۔

صنعت مرآة النظیر :

شاخاں اوپر بولدے ہر جا مور چکور
قمری تے ہور بلبلان ہر جا کردیاں شور
مینا طوطے بولدے ہور کبوتر باز
کوکو کونل بولدی اے نال نیا)) 19

صنعت تلمیح:

موسیٰ ساتھ کلام میں کیتی اوپر طور
تینوں اوپر عرش دے ادھ دکھایا نور)) 20

جو میں دتا خضر نوں چشمہ آب حیات
تینوں چشمہ سبیل بھنیا میں حالات)) 21

پہلے بیت وچ باغ دے حوالے نال مور، چکور، قمری، بلبل، مینا، طوطا، کبوتر، باز تے کوئل دا ذکر لیا ندا گیا اے۔ مراة النظر دی ایہ اک بھرویں مثال اے۔ انج ای دو بے شعراں وچ حضرت موسیٰؑ تے حضرت خضرؑ دا ذکر ایہناں دو ہستیاں دے مشہور واقعہ ول اشارہ اے۔

ایتھوں اندازہ ہوندا اے کہ مولوی محمد مسلم ہوراں نوں شعر گوئی دا فن کمال اتے اڑایا۔ بھانویں اوہناں نے باقاعدہ کسے شاعر کولوں اصلاح نہیں کرائی پر ایہہ اک ہی دین سی۔ مذہبی شاعری وچ ایہو جہیاں صنعتاں دا ورتار عام طور تے گھٹ ہوندا اے پر مولوی محمد مسلم ہوریں اتھے اک پختہ تے سکے بند شاعر دی حیثیت نال ساڈے سامنے آوندے نیں جیہناں نوں سارے شعری لوازمات تے فنی کمالات اُتے قدرت حاصل سی۔

جذبات نگاری:

مولوی ہوراں نے 55 سال دی عمر وچ شاعری شروع کیتی تے ایہہ اوہ عمر سی جدوں اوہناں دے اپنے جذبے جوان نہیں رہے سن۔ پر ایہہ جذبے جیہڑے بڑھے ہوئے سن ایہہ تے دنیاوی سن تے اک سالک تے حقیقی عاشق دے انسانی جذبے جدوں ٹھنڈے پے جاوے یعنی نفسانی سدھراں میل جاوے پھر حقیقت دے جذبے بیدار ہو جانداں نیں تے جیویں جیویں عبادت ریاضت تے خدا نال اپنی ذات نوں جوڑن دا عمل ودھدا اے ایہہ جذبے ہور جوان تے تو انا ہوندے نیں۔

”گلزار محمدی“ وچ واقعہ کر بلا بیان کردیاں ہوئیاں اوہناں دی جذبات نگاری سانوں پورے جو بن اُتے نظر آوندی اے۔ مولوی صاحب نے ایسے عظیم ایسے نون جس جذبیاں بھرے بین تے دل سوزی نال بیان کیتا اے انج جا پدا اے جیویں اوہناں دے دل وچ یزیدیت دے خلاف نفرت دے لاوے بھرے ہوئے نیں تے حضرت امام حسینؑ نواسہ رسولؐ نال عقیدت تے چاہت تے اوہناں دی عظیم قربانی تے پورے خاندان نوں اللہ تعالیٰ دی راہ وچ قربان کرن دے اُچے جذبے شدت نال اُبھر رہے نیں۔ جیہڑے اوہناں دے ذہن تے روح دے نال نال قلم دی نون وی خون رنگ کر گئے تے پڑھن والے نوں ہنجواں وچ رول گئے۔ پڑھن والا جیویں جیویں پڑھدا جاندا اے اوہدے اندر یزید نال نفرت ودھدی جاندی اے تے نواسہ رسولؐ نال عقیدت پختہ ہوندی جاندی اے۔ کجھ حصہ ملاحظہ کرو:

رہیا نہ باجھ امام دے کوفے یار بھرا
ہتھ اندر تلوار لے ٹریا شیر خدا
حملہ کر کے جا پیا اوپر فوج یزید

مارے بہتے خارجی تڑفن پئے پلید
 لشکر سب یزید دا کیتا مار فناہ
 آخر فوج یزید نے گھیر امام لیا
 مارن نیزہ برچھیاں سارے نافرمان
 اوپر جسم دے ہويا خوں روان
 زخمی ہوئے ڈگیا اوپر زمین امام
 ڈردے شاہ حسین تھیں جانڈے نس حرام
 جاتا شاہ حسین نے ہويا وقت نماز
 ساتھ تیمم بیٹھ کے لگا کرن نیاز
 سجدے وچ حسینؑ نوں کیتا شمر شہید
 لرزہ پیا زمین نوں کنبے عرش مجید
 ہوئے سورج چند بھی دونویں روئے سیاہ
 ماتم کرن امام دا تارے سورج ماہ^{2 2}

ایہناں شعراں وچ اک روانی اے۔ اک جذبیاں دا ہڑھ اے۔ اک احساس دی شدت اے۔ اک عقیدت اے تے یزید تے اوہدے حواریاں دے خلاف اک نفرت دا لاوا اے۔ ایہناں نوں پڑھ کے اک قاری اپنے دل اُتے قابو نہیں رکھ سکدا۔ اوہ امام عالی مقام نال اپنی عقیدت نوں ظاہر کرن لئی تڑفدا اے تے ایہہ تڑف ہنجواں سی صورت اوہدیاں اکھیاں وچوں جاری ہو جاندی اے۔ ایہو مولوی محمد مسلم ہوراں دا فنی کمال دا کرشمہ تے فکری بصیرت دی عظمت دا نشان اے۔

غزوات دا حال:

پنجابی شاعری وچ جنگ نامے تے واراں اک باقاعدہ صنف سخن دے حوالے نال اپنا اک وکھرا مقام رکھدیاں نیں۔ ایہناں وچ شاعر بڑے خوبصورت انداز نال تے بڑی تفصیل نال جنگاں دا حال بیان کردے نیں تے اک منظر بنا کے پیش کردے نیں۔ مولوی محمد مسلم ہوراں نے باقاعدہ اجیہی صنف تے نہیں اپنائی پر جتھے کتے کسے جنگ دا احوال بیان کیتا اے اوہناں دا زور بیان ویکھن والا اے۔ اوہناں نے ”گلزار محمدی“ وچ اوہناں غزوات دا ذکر تفصیل نال کیتا اے جیہناں وچ نبی اکرمؐ دی ذات مبارک نے خود عملی طور تے حصہ لیا تے اک سپہ سالار دے فرائض سرانجام دتے۔ اتھے اک پاسے عقیدت اے، احترام نبوت اے تے دوجے پاسے عملی سطح اُتے اک عظیم سپہ سالار دی جنگی

مہارت تے حربی انداز اے۔ جنگ اُحد اک عجیب جنگ سی جیہڑی فتح ہارتے پھیر فتح وچ بدلی گئی۔ ایس جنگ دے حالات تے واقعات بارے مولوی محمد مسلم ہوراں دا انداز ملاحظہ کرو:

پاک محمد مصطفیٰ نبیاں دا سردار
قائم ہويا جنگ نوں ہتھ لے ہتھیار
لرزہ سورج چند نوں آیا وچہ آسمانم
زحل اُتے مرتج بھی ہو گیا حیران
شور پیا ملکوت دا اندر ہر آسمان
نبیاں دی تلوار تھیں منگن سب اران
لہندے چڑھدے غلغلہ ہر جا شور پیا
وچ سمندر خلق جو آہی ہر ہر جا
دوجی طرف قریش جو لڑنوں سب تیار
ہک دل مرسل رب دا خلقت دا سردار

بیانیہ انداز تے مکالمہ نگاری دا کمال))^{2 3}

”گلزار محمدی“ وچ مولوی محمد مسلم ہوراں نے اللہ تعالیٰ دے پاک پیغمبراں دے احوال بیان کیئے نیں تے بڑا خوب صورت بیانیہ انداز اپنایا اے تے کدھرے کدھرے ایہہ انداز باقاعدہ مکالمے دی شکل اختیار کر گیا اے۔ مولوی صاحب نوں ایہہ ملکہ حاصل اے کہ اوہ ایس طرح دے واقعات نوں بیان کردے جاندے نیں جیویں اوہ اوہناں دے سامنے ہويا ہووے تے اوہ اپنے پڑھن والے نوں وی شریک کر لیندے نیں تے اوہ ایہہ محسوس کردا اے جیویں کردار اوہدے سامنے مکالمے بول رہے ہوں۔ ایہہ انداز دیاں کئی مثالیں اوہناں دی شاعری وچ نیں۔ اتھے اسیں اوہ عظیم تے احسن داستان یعنی حضرت یوسف تے زلیخا دے قصے دے کجھ حصے پیش کرنے آں۔ جتھوں مولوی محمد مسلم ہوراں دی ایہہ فنی بصیرت کھل کے سامنے آجاندی اے:

یوسف تائیں پکڑیا پھیر زلیخا جا
اوپر تخت بہانیکے پاس ہے خد آ
کہندی جو کجھ میں کہاں سو کجھ یوسف کر
یوسف کہیا رب تھیں مینوں آوے ڈر
کہندی تیرے حسن تھیں خوب نہ کوئی شے

یوسف کہیا رب نے پیدا کیتا ہے
کہندی تیرے خوب ہین یوسف سر دے
وال

یوسف کہیا قبر وچ وکھ ایہناں دا حال)) 24

رسول اکرم دی حیات طیبہ وچ کئی واقعات اجپے پیش آئے نیں۔ حضور دے معجزیاں نال یاد کیتا جاندا اے تے اوہناں نوں پڑھ کے ایمان ہور پختہ ہو جاندا اے تے اپنے نبی نال عقیدت تے محبت ہور گورھی ہو جاندی اے۔ مولوی محمد مسلم نے باقاعدہ معجزات دے عنوان پٹھاں نبی اکرم دے بہت سارے معجزیاں دا منظوم اظہار کیتا اے۔ اتھے اوہناں دی عقیدت تے زور بیان وکھن تے پڑھن دے قابل اے:

پاک نبی دے معجزے ہیگے باجہ شمار
سارے لکھن کتاب دے اندر ہین دشوار
صحیح روایت معجزہ آکھاں ہور نبی
وچ تفسیراں آتا لکھیا راویان ہی
عرض کیتا آکیاں اگے قدر بلند
دو ٹکڑے ہویا مصطفیٰ ہوکے آوے چند
تاں پھیر تینوں جائے ہین برحق رسول
تیری تدوں پیغمبری کرلئے اسیں قبول
تدوں اشارہ انگلی کیتا شاہ جہاں
ٹکڑے دونویں ہونیکے ہویا چند روان
کرن سلام رسول نوں وکھے خلق خدا
کیتی پاک رسول ہے اسلام ایہدا کلام
وکھ لو ایہدا ہوکے ایہدے رب دا کام)) 25

ایہناں معجزیاں دے حوالے نال مولوی محمد مسلم ہوراں دا فن ایہہ ظاہر کردا اے کہ اوہ مسلماناں اندر اپنے پیارے رسول اکرم دی محبت تے عظمت نوں نقش کر دینا چاہندے سن تاں جے اوہناں دے ایمان پکے تے اعتقاد سچے ہو جاوے تے اوہ مادہ پرستی دے جلال وچ نہ بھسن۔

References:

- * Associate Professor, Department of Punjabi, Oriental College, Lahore.
- ** Ph.D. Scholar, Department of Punjabi, Oriental College, Lahore.
- 1- Abdul Ghafoor Qureshi- Punjabi Adab di Kahani, (Lahore: Pakistan Punjabi adbi Board, 1989)351.
- 2- Interview: Dr. Riaz Majeed, Faisalabad
- 3- Abdul Ghafoor Qureshi- Punjabi Adab di Kahani, 351.
- 4- Ali Asgar Ch. Tarheek Araiyan (Lahore: 1972)797.
- 5- Muhammad Ashraf, Prof.- Mazmoon Roznama Imrooz, 11 august 1974
- 6- Interview: Dr. Riaz Majeed, Faisalabad
- 7- As Above
- 8- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Sikandri (Lahore: Kutab Khana Azizia, 1894)04.
- 9- As Above, 14.
- 10- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Adam (Lahore: Sheikh Ghulam Ali & Sons, 1931)77.
- 11- As Above, 87.
- 12- As Above, 70.
- 13- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Sikandri, 79.
- 14- As Above, 145.
- 15- As Above, 151.
- 16- As Above, 04.
- 17- As Above, 34.
- 18- As Above, 32.
- 19- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Adam, 33.
- 29- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Muhammadi (Lahore: Charag Din, Saraj Din & Sons, 1880)62.
- 21- As Above, 59.
- 22- As Above, 210.
- 23- As Above, 88.
- 24- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Adam, 165.
- 25- Molvi Muhammad Muslim- Gulzar-e-Sikandri, 04.